

NOSIRIDDIN TUSIYNING TA'LIM VA TARBIYA FALSAFASI

Sobirov Umid Baxtiyorovich

Buxoro davlat universiteti Ijtimoiy-siyosiy

fanlar kafedrası tadqiqotchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Nosiriddin Tusiyning ta'lim-tarbiya falsafasi tahlil etilgan. Ta'lim va tarbiya masalasida pedagogik g'oyalarni falsafiy nuqtai nazardan tahlili amalga oshirilgan hamda har bir fanning ta'lim qoidalari va o'rgatish vazifalari, maktab va madrasalarda nafaqat fiqh va diniy bilimlar, balki aniq fanlarni ham o'qitishning samarasi muhokama qilingan.*

Kalit so'zlar: "Axloqi-Nosiriy", "Adab ul-mutaallim", "Ta'lim ul-mutaallim", ta'lim va tarbiya, "o'quv vaqti", "aql va maqsad", ustoz, tarbiyachi

PHILOSOPHY OF EDUCATION AND UPBRINGING OF NASIRUDDIN TUSI

Sobirov Umid Baxtiyorovich

Researcher of the chair of Socio-political sciences

Bukhara State University

Abstract: *This article analyzes the educational philosophy of Nasiruddin Tusi. In the issue of education and training, pedagogical ideas were analyzed from a philosophical point of view, and the educational rules and teaching tasks of each subject were discussed, as well as the effectiveness of teaching not only jurisprudence and religious knowledge, but also specific subjects in schools and madrasas.*

Key words: "Akhlaqi-Nasiri", "Adab ul-mutaallim", "Ta'lim ul-mutaallim", education and upbringing, "learning time", "mind and purpose", mentor, educator

ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ НАСИРИДДИНА ТУСИ

Собиров Умид Бахтиёрович

**Соискатель кафедры Социально-политических наук Бухарского
государственного университета**

Аннотация: В данной статье анализируется педагогическая философия Насируддина Туси. В вопросе образования и обучения были проанализированы педагогические идеи с философской точки зрения, обсуждены образовательные правила и задачи преподавания каждого предмета, а также эффективность преподавания не только юриспруденции и религиозных знаний, но и конкретных предметов. в школах и медресе.

Ключевые слова: “Ахлаки-Насири”, “Адаб уль-мутааллим”, “Талим уль-мутааллим”, “образование и воспитание”, “время обучения”, “разум и цель”, учитель, педагог.

Kirish

Fan tarixida “alloma”, “muharrir”, “hakim”, “hoja”, “ustoz”, “oxirgi faylasuf”, “asring yagonasi”, “qomusiy alloma”, “insonlarni o‘rgatuvchisi” [1] degan faxrli nomlar bilan tanilgan Nosiriddin Tusiy o‘zining hayoti va faoliyati bilan falsafa tarixida o‘z o‘rniga ega buyuk donishmand va ensiklopedik olim sifatida islom falsafasi rivojida unutilmas va abadiy iz qoldirgan. Uning faoliyati nafaqat Sharq va G‘arb tamadduni rivojiga ta’sir qildi, balki oddiy xalqdan tortib o‘z zamondoshlari va ziyolilarning hurmatiga ham sazovor bo‘ldi. Shuningdek, uning faoliyati o‘sha davrning g‘oyaviy, falsafiy, siyosiy va madaniy darajasini belgilab berdi.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili

Nosiriddin Tusiy qalamiga mansub “Axloqi-Nosiriy”, “Adab ul-mutaallim”, “Ta’lim ul-mutaallim”, “Ovsaful-ashraf”, “Kitabu-madorik”, “Javohirnoma”, “Dar-ma’rifat-usturlab”, “Etiqudot”, “Kitabul-lukr-limalanvuyn”, “Risolayi-muxtasar” va boshqa asar hamda risolalarida o‘rta asr maktablari, ta’lim va tarbiya madrasalari har tomonlama maqtalgan. Tusiy jahonga mashhur “Axloqi Nosiriy” asari 20 marta, “Adab ul-mutaallim”, “Ta’lim ul-mutaallim” va boshqa kitoblari 10 marta, balki undan ham ko‘proq va boshqa asarlari va risolalari arab, fors, usmonli, mo‘g‘ul, xitoy, nemis, fransuz, ingliz, yahudiy va hokazo tillarda qayta-qayta nashr

etilgan. Qayta-qayta tarjima qilinib nashr etilib, ularning ba'zilar maktablarda darslik sifatida keng qo'llanilgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda qiyosiy tahlil, analiz va sintez, retrospektiv tahlil, dialektik tahlil, tizimli-funksional yondashuv kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Nosiriddin Tusiy XIII-asrda ilm-fan, ta'lim, o'qitish va o'qitishning o'zi kutgan darajada olib borilishi uchun qo'lidan kelgan barcha ishlarni amalga oshirdi, ijtimoiy-siyosiy xattotlik, naqqoshlik, savdo-sotiq, tabiat va pedagogikaga oid asarlar, darsliklar yaratdi. Bu davrda madrasalar bilan bir qatorda turli musiqa, xattotlik, savdo va hokazo maktablar ham mavjud edi. Buning uchun darslik va boshqa o'quv qo'llanmalar haqida o'ylanib, ularni o'zgartirish bo'yicha o'z tavsiya va takliflarini berdi. Bu sohada uning "Talimul-mutallim", "Adabul-mutallim" kabi sof pedagogik risolalari alohida ahamiyatga ega. Ushbu risolalarda Tusiyning ta'lim va tarbiya haqidagi fikrlari atroflicha bayon etilgan. Mashg'ulotning asl mohiyatini to'g'ri ko'rsatgan Tusiy uning uslub va vositalarini o'z davriga qarab to'g'ri anglab, talqin qilgan. Tusiy ta'lim usullari va tamoyillari nomidan biror bob bermagan. Vaholanki, o'sha usul va tamoyillar haqida "Ta'lim yo'llari" nomi ostida juda batafsil va amaliy tarzda gapirib berdi [3].

Tusiyning ta'lim va tarbiya haqidagi tahlillari pedagog olimning azaldan ta'lim berib kelayotgani, ta'lim va tarbiya masalalarini uzoq kuzatishlar, tajribalar olib borish orqali atroflicha izohlagan, deyishga asos bo'ldi. Nosiriddin Tusiyning ta'lim-tarbiya haqidagi g'oyalarida yunon faylasuflari Arastu, Aflotun, Anaksagorlarning fikrlari bilan to'g'ri keladigan ilg'or g'oyalarni ko'p uchratish mumkin. Biroq o'rta asrlarda o'qitishda ham sezilgan dinning kuchli tazyiqi dunyoviy fanlarni olib borishga to'sqinlik qilgan.

Tusiy o'z davridagi maktab va madrasalarda fiqh o'qitishda bir so'zga ko'p ma'no berilishini, muallimlarni sarosimaga solib, ularga hech narsa bermasligini ko'rib, turli fanlarni o'rgatish bo'yicha o'z darsliklarini yozadi. Bu darsliklar

qayta-qayta nashr etilgan va tarjima qilingan va butun Yaqin Sharq va G'arbiy Yevropa maktablarida qo'llanilgan. O'rta asrlarda Forobiy, Ibn Rushd, Ibn Sino, Tusiyalar yaratgan fanlar musulmon madrasalarida tarqala boshladi, ilg'or ustoz va talabalar tomonidan o'qitishga tatbiq etildi. Ta'lim va tarbiyani bir-biridan ajratib turuvchi Tusiy ularning yo'llari, usullarini ham berdi. U har bir fanning o'qitish usullarini belgilab, o'qituvchilarga yo'l-yo'riq ko'rsatgan. Alloma ta'lim haqida so'z yuritarkan, uning yo'llarini quyidagi tarzda guruhlaydi, yo'llarning har biri bilan bog'liq "ustoz muallim"da turli boblarni ajratadi.

Tusiy o'qitishni tezlashtirish muammosiga to'xtalar ekan, tezlashtirish o'qituvchining tez anglashi bilan bog'liqligini ko'rsatdi. O'qituvchi va o'quvchilar, o'qituvchilarning aql-zakovati va mahorat darajasini aniqlash orqali ularga u yoki bu fanni o'rgatishi mumkin. Mashg'ulotlarni tezlashtirish muammosida "o'quv vaqti"ni aniqlash va undan unumli foydalanish kerak. Nosiriddin Tusiy "ta'lim vaqti bobi"ni ajratib, unga sharh beradi. Agar ta'lim diniy maktablardagidek olib borilsa, hech narsaga erishib bo'lmaydi. Buning uchun "ta'limda ma'lum bir davr va chegara" kutilishi kerak. O'qituvchilarga u yoki bu fan o'rgatilsa, uni tushuntirib, o'quvchining o'z ustida qattiq ishlashini taklif qilish kerak [4].

Tusiy nuqtai nazariga ko'ra, "Ta'lim faqat o'rgatilgan narsani o'zlashtirish bilan cheklanib qolmay, balki o'rganilgan narsalarni saqlab qolish va uni keyingi avlodga yetkazishni maqsad qilib qo'yish kerak". Tusiy "Ma'rifatni bardavom etish bobi" degan nom bergan va bu boradagi fikrlarini bayon qilgan. Nosiriddin Tusiy ta'kidlaganidek, ta'lim beruvchi nafaqat hozirgi narsalarni, balki o'sha narsalarni ham ulardan oldingi va keyingilar bilan bog'lashni, bu sohadagi vorisiylikni himoya qilishni muqaddas deb bilishi kerak. Tusiy g'oyalari o'qitishning tizimlilik va izchillik tamoyiliga juda hamohang yangraydi. Unga ko'ra, "o'rgatish kerak bo'lgan hamma narsa bir-biriga mos bo'lishi, bir-birini to'ldiruvchi deb hisoblanishi kerak".

Tusiy fikricha, diniy tariqati hech qanday ilm va intizomni xafa qila olmaydi. Bunga chuqur ildiz otgan islom dini ham, o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat ham imkon bermas edi. Tusiy ta'lim va tarbiyaning eng katta tahlilini o'qitishda

ko'rgan va har bir millat, xalqning o'ziga xos ta'lim uslubi borligini ta'kidlagan. Tusiyoq voqelikka, ya'ni hodisaga, jamiyatga, taraqqiyotga haqiqiy ko'z bilan qaragan ekan, ta'lim va tarbiyaga ham xuddi shu ko'z bilan qaragan.

Nosiriddin Tusiyo "Kalom ilmi"ni o'rgatuvchi olimlarning boshqa ilmlarda ham ustunlikka oqizliklarini qayd etadi. Ustozlarga "Qur'on"dan boshqa ilm o'rgatish noto'g'ri, deb hisoblaganlarni qoralab, hatto "Qur'on"ni bilganlarning inersiyasida hammani, jumladan bolalarni ham suvga cho'mdirganliklarini tilga oldilar. Tusiyoqning ta'kidlashicha, o'qitish ham, o'rganish ham bolaning u yoki bu fanni o'rganishi va uni o'zlashtirishigina emas. Asosiy masala – u o'rganganlarini jamiyat va hodisalarga tadbiq qila oladimi yoki yo'qmi.

Tusiyo bu fanlarni yakka tartibda emas, balki umumiy tarzda o'qitishni zarur deb hisoblagan. Buni maktab, madrasa, akademiyalarda har kimdan emas, faqat har tomonlama ma'lumotga ega bo'lgan shogird va muallimlardan o'rganishni zarur deb hisoblagan. Bu fikrning o'zi ham o'sha davrdagi madrasalarning o'qitish uslubiga nisbatan katta norozilik edi. Olim o'quv jarayonini tahlil qilib, ta'lim oluvchilarning boshini tushunarsiz, bo'sh ilmlar bilan to'ldirishdan ko'ra o'qimaslikni ma'qul ko'rgan. Alloma maktab va madrasalarda nafaqat fiqh, balki matematika, trigonometriya, geografiya, filologiya, tibbiyot, munajjimlik, san'at, musiqa, botanika, madaniyat (geologiya), hayvonot ilmlarini ham o'qitishni zarur deb hisoblagan.

Tusiyo ham ta'limni fan sifatida yuksak baholagan va bu ilmiy ta'lim bilan birga ta'lim berishni ham taklif qilgan. Tusiyo ikki ma'noni "ta'lim va tarbiyada umumiy va maxsus qism" deb talqin qiladi. Umuman olganda, barcha fanlar uchun zarur bo'lgan narsalar: usullar, uslublar, taassurotlar (tomosha qilish, yozish), rasm va nusxalar; xususan, har bir fanga oid ta'lim va tarbiya usullari haqida so'z boradi. Tusiyoqning fikricha, "Tayyorlash kerak", lekin uni unutib qo'yimaslik kerak" va u o'qitiladigan ilmlarni takrorlash, "unutib qo'yimaslik" uchun mustahkamlash haqida gapiradi. Tusiyoqning ta'kidlashicha, "uyda o'qitiladigan ilmni o'qib berish, muallimlarni sidqidildan mehnat qilish tayyorgarlik kabi zarur va undan ham yaxshiroq". Tusiyo ta'lim va tarbiyada "ifoda", tahlil, mazmun, savol-javob

o'tkazishni zarur deb biladi, ularni "tarbiyaning asosi va mohiyati" deb hisoblaydi [4]. Tusiylar nafaqat o'quvchi va o'qituvchilarni, balki ota-onalarni ham o'qituvchi bilan birga mehnat qilishga chaqirgan. Tusiylar domladan uzoq vaqt o'qitishni emas, balki qisqacha "erib tushunishni" talab qildi.

Tusiylar "Adab ul-mutaallim", "Ta'lim ul-mutaallim" va "Ovsaf ul-ashraf" asarlarida har bir fanning ta'lim qoidalari va o'rgatish vazifalari haqida gapiradi. Tusiylar bu pedagogik g'oyalarni falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilgan ekan, "aql va maqsad" masalalarini tarbiya bilan uyg'unlashtirib, "sabab aniq bo'lsa, maqsad tez amalga oshadi"[5], deydi. Tusiylar "ilmiy fiqh haqida gapirib, uning ta'limotiga o'rin beradi, lekin u talabalarga ular tushunadigan darajada ma'lumot berishni zarur deb hisoblar, haddan tashqari ko'p diniy rivoyat va tushunarsiz suhbatlar "ta'limotni zaruratdan tashqari hisoblagan".

Tusiylarning "ilmiy huquqshunoslik" haqidagi fikrlarini qarama-qarshilik deb bilsak-da, uning bolalarga ularning tushuncha darajasiga mos narsalarni o'rgatish taklifi faqat pedagogik g'oya bo'lib, taraqqiyot va tanazzul asal va zahardek aralashib ketgan. Tusiylar yod olishni rad etib, "ustozlarni ongli tushunchaga ega bo'lishga" chaqirdi. Tusiylarning fikricha, "nazariya qanchalik kuchli bo'lsa, u ishchiga shunchalik ko'rinib turishi kerak". Tusiylar jaholatni zulmatga qiyoslagan va ta'lim-tarbiyani hayot zulmatini yoritib turuvchi jarayon sifatida ko'rgan.

Tusiylar inson idrokining kuchiga ishongan va u tarbiya orqali ochiladi va hayot sirlarini ochishga qodir, deb sharhlagan. Tusiylar talaba va ta'lim beruvchilardan talab qiladigan asosiy masalalardan biri ularning "ifoda va nutqidir". Tusiylar insonlarning nutqi, suhbatlari va bir-biri bilan muloqotiga katta ahamiyat bergan. "Inson nafasi va nutqi oddiy substansiyadir" [4] deydi. Chunki u o'z bilimini, jamiyatda sodir bo'layotgan barcha hodisalarga munosabatini bayon qilish uchun o'z-o'zidan so'zlab beradi. Tusiylar "Aql va idrok murakkab masalalarni yechishda muhim rol o'ynaydi va uning egasi inson deb ataladigan bir tanada ishlaydi" degan ta'rifni beradi. Tusiylar ta'lim va tarbiya jarayonini ustozsiz tasavvur qilmagan va ustozni butun ta'lim jarayonining payg'ambari deb bilgan.

Tusiy ustozni “oliy toifali, nafis va olijanob” deb hisoblab, uni “o‘z aql-zakovati va xulq-atvori, axloqiy jihatdan beg‘ubor, shirin talaffuzi, obro‘li, nafis, ulug‘vor va nafis so‘zlovchisi bilan timsol” sifatida tasvirlagan. Tusiy “Bolaning ustozni zukko, idrok etuvchi, yuksak tuyg‘ularning ustasi bo‘lishi kerak. U bolalarning ishtiyoqi, mayl va kayfiyatidan xabardor bo‘lgan holda shirinso‘z, mehnatsevar, toza va malakali bo‘lishi kerak.

Tusiyning qayd etishicha, ota-onalar o‘z farzandlarini ana shunday muallimlar o‘qiydigan maktablarga berishlari va shunday o‘qituvchilardan foydalanishlari kerak. Tusiy ota-onalarga farzandlarini bilimli ko‘rishni istasalar, faqat yaxshi va qobiliyatli o‘qituvchilarning ajoyib darslarini o‘zlashtirish uchun uning maktabida dars o‘tishlari va ulardan ta‘lim olishlari kerakligini maslahat bergan. Tusiy ustozni oliyjanob va talabchan shaxs deb biladi. U ustoz zimmasiga esa shunday vazifa qo‘yadi, begonalar uning ustozlarini ko‘rib, ularning bilimiga havas qilsalar, o‘z bilimlarini tinimsiz oshirishga harakat qiladilar.

Muhokama

Tusiyning ta’kidlashicha, “Ta’lim beruvchi bolalarni shunday o‘rgatishi kerakki, ular hamisha savobli ishlar qilib, hammaga yaxshilik qila oladigan va tez hurmat ko‘rsatishga ko‘niksin, bolalarning ko‘zidan oltin-kumushni olib tashlab, ularni ezgulikka o‘rgatishi kerak. Mutafakkir muallimlardan o‘z-o‘zini o‘rganishni, o‘z-o‘ziga baho berishni, odat bilan izzat-ikromga sazovor bo‘lishni, xalq tomonidan sevilib, yuksak tutilishini talab qilgan. Nosiriddin Tusiy muallimlarning qanchalar komil insonlarni vatan va taraqqiyot uchun tarbiyalashlarida baho va qadr-qimmatini ko‘rishni istaydi va “taraqqiyot darajasi”ni ham shunga bog‘liq deb hisoblaydi. U ustozni “yurt saodati va ravnaqining asoschisi, inson tushunchasining ziyoli va baxtiyor insoni” sifatida yuksak qadrlaydi, yurt ravnaqi, saodatini uning faoliyati bilan bog‘laydi [6].

Nosiriddin Tusiy dengiz hikmati bilan sodir bo‘lgan barcha taraqqiyot va tanazzullar ustozning irodasiga bog‘liq, deb hisoblagan va uni buyuk zamonning sardori deb hisoblagan. Mutafakkir ustozni islohot va tartib-intizomga xizmat qilayotgan bir necha avlodning yetakchisi va tarbiyachisi sifatida ta’riflab, u haqida

juda yuqori gapirdi. U nafaqat ta'lim beruvchilar, balki ota-onalarning ham tarbiyachisi ekanligini aytdi. Tusiyl shogirdni kitob o'qish, xattotlikni o'zlashtirish, ilm egallash, axloq va tarbiya, kayfiyat va harakatga ega bo'lish, qattiqqo'llik va haqoratdan voz kechish, uni muloyimlikka undash, o'z ilmi bilan ustozini ulug'lashga chaqiradi. O'z o'rnida ta'lim beruvchi ham shogirdiga nisbatan o'z farzandidek qarash va uning baxtiga ishlash lozim.

Tusiyning fikricha, bolaning o'yin faoliyati ham o'qituvchi, ham ota-onaning e'tiboridan chetda qolmasligi kerak. O'qituvchining vazifasi nafaqat bolalarni, balki ota-onalarni ham bolani bu faoliyatga qo'zg'atishni o'rgatish edi. U bolaning rivojlanishiga yordam beradigan va ta'lim maqsadiga xizmat qiladigan o'yinlarni o'qitishni tavsiya qildi. Uning so'zlariga ko'ra, bunday o'yinlar bolani erkin ulg'ayishiga, uning ruhiy xiraligini yo'q qilishga majbur qiladi [4].

Tusiyl avval ota-onaga, so'ngra muallimlarga avval axloq ilmini, so'ngra hikmat-nazariy ilmni o'rgatishni maslahat beradi. Tusiyl ustozning bola uchun ham, ota-ona uchun ham rul boshqaruvchisi va yo'l-yo'riqchisi ekanligini ko'rsatadi. O'qituvchi shunday yo'nalish berishi kerakki, bola boshidanoq ota-onaning ta'siri bilan to'g'ri yo'nalishni oladi. Shubhasiz, tarbiya beradiganlar, avvalo, bolaning tabiatini, xohish-istaklarini, mayllarini bilishlari kerak, deb yozgan edi. Uning aql-zakovati, mahorati, maylini bilgandan keyin, o'sha yo'nalishda sharoit yaratib berishsin. Chunki har kimning mayl va qiziqishi har xil bo'lib, uning yo'nalishi o'qituvchiga bog'liq.

Tusiyl o'zining pedagogik asarlarida ustozning vazifalarini tilga olib, "kutubxonalar", "ilmlar uylari", "bilim manbalari" yaratishni ta'lim beruvchining vazifalari qatoriga kiritgan. O'sha davrda kutubxonalar ta'lim muassasasi sifatida ham faoliyat yuritganligi qator manbalardan ma'lum.

Tusiyl o'z davri maktablari oldiga qat'iy talablar qo'ygan, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarni egallashi bilan bir qatorda ularni kelajakdagi kasb-hunar va san'atni egallashga yo'naltirishda ham maktablar oldiga qo'yiladigan vazifalarni kiritgan. Uning fikricha, bolalar bir-biriga o'xshamaydi, ularning mayl va qiziqishlari, tasavvurlari va iste'dodlari ham bir-biridan farq qiladi. Maktab

o'quvchini shunday o'rgatishi kerakki, kelajakda yashirin moyillik oshkor bo'lsin va rivojlansin.

Tusiy bu narsalarga e'tibor bermaslikni maktablarning eng katta gunohi va yomon xususiyati deb bilgan. U shunday deb yozgan edi: "Bolalar fan, san'at va hokazolarni o'rganadilar. Agar u ma'lum bir sohaga qiziqmasa, uni o'sha sohaga jalb qilish mutlaqo noto'g'ri. Farzandlar bir sohadan ikkinchi sohaga ishlasa, salomatligi joyida, qalbi keng va rohat bo'ladi. Uning aql-zakovati porlaydi va bu vaqtda u ishning o'zidan zavqlanadi. Shunday qilib, u o'zining haqiqiy maqsadiga erishadi va tanlagan mutaxassisligiga yuqori qiziqishga erishadi. Qolaversa, maosh olib, yashay oladi" [2].

Xulosa

Tusiyning fikricha, ota-onaga hurmat ko'rsatish, ota-onani tinglash kabi sifat va fazilatlar maktab va o'qituvchilarning asosiy vazifasi, ta'lim-tarbiyaning bosh maqsadi hisoblanishi kerak. Har qanday ziyolidan Tusiy faoliyati haqida so'rasak, ehtimol u Tusiyning astronom-matematik ekanligini tilga oladi. Olim-olim sifatida shuhrat qozongan Tusiy o'z davrining pedagogik talablarini chuqur anglagan iste'dodli pedagogdir. U o'z davri fanlaridan xabardor bo'lgan holda, chuqur ilmiy umumlashtirishlar asosida ilmiy-pedagogik ijodini davom ettirdi [6].

Xulosa qilib aytganda, Nosiriddin Tusiy hikmat va hikmatli g'oyalar kuychisi, nafaqat ta'lim, tarbiya, maktab va ilm-fan sohasida, balki maorif sohasida ham o'zining yangiligi va ahamiyatini yo'qotmagan axloq nazariyotchilaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baxtiyor Husayn Siddiq. Nosiriddin Tusiy. Tarjimon: Qosim Turxon. Islom tushuncha tarixi (Muharrir M.M.Sharif). T.2. Istanbul: 1990. – B. 188.
2. Namiq Abbasov, Rəhim Həsənov. Nəsirəddin Tusinin müdriklik fəlsəfəsi. Bakı: 2012. – B. 193.
3. Tusi Nəsirəddin. Adabül Mütəəlliminin. Bakı: Nurlan, 2002, 25 s.
4. Nəsirəddin Tusi. Adabül-mütəəllimin (Tələbəlik mədəniyyəti). Bakı: Nurlan, 2002. – B. 10.

5. Tusi Nəsirəddin. Övsafül Əşraf. Bakı, 2010. – B. 78.
6. Mollayev İ.A. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında. Bakı, 1996. – B. 90.
7. Qushshayeva N.M.(2019). Philosophical outlook of Nasir Tusiy. American journal of social and humaniyatarian research. (AJSHR) research Global research network. - Vol. No.1, December 2019. - PP.59-61. (Indexing: Global Impact Factor - 7.242 (2019)).
8. Qo'shshayeva N.M. Nosiriddin Tusiy dunyoqarashining shakillanishiga ta'sir etgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat va ma'naviy muhit. Imom Buxoriy saboqlari. - №2/2021. – B.10-12.(09.00.03; №9).
9. Qushshayeva N.M. (2021).The Concept of Justice in the Teachings of Nosiriddin Tusi and its Philosophical-Ethical Interpretation. Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences. 2021. - PP.146-148.
10. Qushshayeva N.M.(2020). Moral Issues in Nasiruddin Tusi`s Teaching and his Attititude to Sufism. Journal of Critical Reviws. – Vol.7, Issue 4, 2020. -PP.7-9.
11. Sobirovich, T. B. (2023). Basic Criteria for Building the Third Renaissance in Uzbekistan. *Asian Journal of Applied Science and Technology (AJAST)*, 7(1), 149-157.